

De destructuratie van de arbeidsmarkt *

A. Martens

Met deze bijdrage wordt een lange reeks verhandelingen over 'arbeidsmarkt en ongelijkheid' afgesloten. Voorgaande artikelen beschrijven hoe de arbeidsmarktprocessen kunnen bijdragen tot het ontstaan en voortbestaan van de sociale ongelijkheid. De theorie van de 'dubbele arbeidsmarkt' resumeert op ingrijpende wijze de verscheidene facetten van de relatie arbeidsmarkt - sociale ongelijkheid. Hiermee worden ook nieuwe onderzoeksmethoden ontsloten.

Niettemin rijzen nieuwe vragen. Wanneer men vaststelt hoe op de arbeidsmarkt de goede en slechte banen over specifieke groepen en categorieën verdeeld worden, kan men zich ook afvragen: Waarom? En in de toekomst? Deze vragen zijn niet zo misplaatst, wanneer men dagelijks geconfronteerd wordt met de werkloosheid, de ontoereikende arbeidsbemiddeling, het collectief ontslag, de bedrijfssluitingen en -bezettingen, e.d. Niet zozeer de arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden, maar de tewerkstelling zelf, komt in het brandpunt van de belangstelling.

Wat kan de socioloog hierover zeggen? Op deze vragen heeft hij evenmin als anderen pasklare antwoorden. Dit belet niet dat er pogingen kunnen worden ondernomen om 'deze moeilijk te verklaren dingen' ergens in een theoretisch kader te situeren. Dit artikel heeft geen andere bedoeling.

In de eerste en tweede paragraaf probeer ik duidelijk te maken hoe de theorie van de dubbele arbeidsmarkt de beperkingen en de 'mechanistische werking' van de arbeidsmarktmodellen overstijgt. De dualisten stellen dat secundaire arbeidsfuncties door het proces van arbeidsmarktsegmentatie geproduceerd worden.

Maar waaraan is de arbeidsmarktsegmentatie zelf te wijten? De dualisten

* Wij danken allen die hun opbouwende kritiek hebben uitgebracht en meer in het bijzonder prof. dr. A. Mok en J. Bracke van de Universitaire Instelling Antwerpen, de collega's J. Haex, C. Festjens-Van Raemdonck, C. Degheldere en H. Swinnen van de K.U. Leuven, de leden van de subgroep 'Arbeidsmarkt' van het SISWO, en F. Moulaert.

hebben hierop wel een antwoord dat in een derde paragraaf kan teruggevonden worden.

Ook in Marx' geschriften zien wij dat de arbeidsmarktsegmentatie centraal staat, met name wanneer hij het heeft over de ontwikkeling zelf van het kapitalistische produktiesysteem. In die ontwikkeling, moet de bezitter van de produktiemiddelen voortdurend tegen de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet kampen door een stelselmatige verhoging van de uitbuiting van de arbeid. Dit is het voorwerp van de vierde paragraaf.

De onontkoombare noodzakelijkheid van de arbeidsuitbuiting — wat niet zo maar met de substitutie van kapitaal door arbeid overeenstemt — is misschien wel een bruikbaar uitgangspunt. Bepaalde processen als de de- en restructuratie die zich op de arbeidsmarkt voordoen, kunnen er wellicht door verklaard worden. Dit wordt in de vijfde en laatste paragraaf behandeld.

1 Arbeidsmarktmodellen, surrogaat van een arbeidsmarktsociologie

Tijdens de economische expansie van 1960–1965 bleek de gespannen arbeidsmarkt (of in werkgeverstermen de 'onvoldoende aanbod en flexibiliteit van de arbeidskrachten') een probleem te zijn dat vele andere arbeidsproblemen verdrong. Sociologen werden dan ook belast dit te onderzoeken. Aanzienlijk veel materiaal werd hieromtrent verzameld.¹

Er kwam vlug behoefte aan het ordenen van dit materiaal, aan het opmaken van een 'kader' waarbinnen de onderzoeksresultaten geplaatst zouden kunnen worden.

Op het einde van de jaren zestig werd veel tijd en energie gespendeerd om arbeidsmarktmodellen te construeren. Er werden vele omvangrijke en gesofisticeerde arbeidsmarktmodellen ontworpen,² waarbij men poogde een matrix op te stellen waarin alle arbeidsmarktfenomenen gevat konden worden.

Het laat geen twijfel dat deze modellen een zekere volmaaktheid hebben bereikt en hun nut hebben, al was het maar als inventarisatie van (mogelijke) marktstromen. De onderzoekers vinden hier wel een alomvattend overzicht dat voor hun empirisch werk van dienst kan zijn. Zo wordt het voor hen duidelijk wat zij wel en wat zij allemaal niet onderzocht hebben.

Die arbeidsmarktmodellen houden nochtans weinig verklaringsmogelijkheden in. Wel kan nagegaan worden hoe één bepaald element van het model met de andere elementen samenhangt, hoe de ontwikkeling van één element gevolgen heeft voor alle andere (bij voorbeeld daling van geboortencijfer en evolutie van de beroepsbevolking; ontwikkeling van de werkgelegenheid en pendel . . .) doch het opzoeken van dergelijke verbanden brengt niet veel bij tot een verklaring van wat er 'eigenlijk op de arbeidsmarkt gaande is'.

Pogingen om in laatstgenoemde richting verder te gaan bestaan er wel. In J. J. van Hoof's discussienota *Wensen en suggesties voor arbeidsmarktonderzoek*,³ wordt het accent duidelijk op twee hoofdmomenten gelegd: de *ontwikkeling* van de beroepsbevolking (aanbod) en van de werkgelegenheid (vraag); de *ontmoeting* van vraag en aanbod. Tot de ontwikkeling behoren de problemen in verband met toetreding en uittreding, onderwijsvorming, bestaande en potentiële werkgelegenheid, besluitvorming in werkorganisaties. Tot de ontmoeting, problemen in verband met deelmarkten, mobiliteit, recrutering en personeelsbeleid, discrepanties tussen vraag en aanbod, flexibiliteit en werkloosheid. De analyse van de arbeidsmarkt valt op deze wijze uiteen in twee bundels van processen.

De voorstellen voor verder onderzoek worden dus ook in een zekere mate gegroepeerd volgens een van deze hoofdmomenten, met name rond de ontwikkeling en rond de ontmoeting. En inderdaad, men kan zich moeilijk van de indruk ontdoen dat de meeste reeds afgelopen en gedane studies en onderzoeken tot één van deze gezichtspunten kunnen worden herleid. Op enkele uitzonderingen na⁴ blijven deze studies nogal 'undimensioneel': ontwikkeling en ontmoetingsprocessen blijven van elkaar gescheiden.

Om een theorie van de arbeidsmarkt te kunnen ontwikkelen moet men alvast de verscheidene momenten en de ontwikkelings- en ontmoetingsprocessen, aan elkaar koppelen. Slechts wanneer beide processen opgenomen worden in een geïntegreerd geheel kan men tot een inzicht komen in de arbeidsmarkt-structuren en -mechanismen, alsook in de industriële samenleving.

De behoefte aan integratie van die verscheiden arbeidsmarktmomenten en de poging tot het overstijgen van de verscheidene gezichtspunten (economische en sociologische benaderingen en hun fictieve uitkristallisatie in onderzoeksdomeinen zoals loon- en werkgelegenheidsmarkt), werd recent nog uitvoerig behandeld door A. L. Mok en J. Bracke.⁵

2 De theorie van de dubbele arbeidsmarkt: een mogelijkheid om de tweedeling op te heffen

Deze theorie wordt hier reeds in een andere bijdrage uitvoerig weergegeven.⁶ Wij komen hierop niet meer terug. Het enige punt dat wij toch willen onderstrepen is dat in deze theorie de verscheidene elementen die in de arbeidsmarktmodellen opgesomd en geregistreerd worden, hier zinvol binnen een bepaald denkkader op elkaar afgestemd worden.

De theorie van de dubbele arbeidsmarkt of van de arbeidsmarktsegmentatie legt, ten eerste, een hechte band tussen *arbeidsmarkt* en *arbeidsorganisatie* (arbeidsplaats). Terecht schrijft A. Mok: 'Een analyse van arbeidsmarktprocessen . . . heeft mijns inziens alleen zin op basis van een theorie die ar-

beidsmarkt en arbeidsorganisatie beide omvat. Ik meen dat de twee draden samenkomen in een theoretisch kader dat wel de 'theorie van de dubbele arbeidsmarkt' wordt genoemd en waarvan de aanhangers met 'dualisten' worden aangeduid'.⁷

Ten tweede bevat deze theorie — waarin het proces van *arbeidssegmentatie* centraal staat — drie belangrijke elementen:

- 1 de kenmerken van de aanbieders;
- 2 de kenmerken van de dualistische werkgelegenheidsstructuur;
- 3 de strategieën ten aanzien van de arbeidsmarkt.

Ontwikkeling van vraag en aanbod en ontmoeting van vraag en aanbod, worden hier dus niet als twee, min of meer zelfstandige 'momenten' beschouwd. Onder de arbeidsmarktpartijen slagen de vragers van arbeid, de ondernemers, (vooral die van de arbeidsintensieve en/of marginale bedrijven) erin zodanige beheersingsstrategieën te ontwikkelen dat zij hun secundaire werkgelegenheid voortdurend met inferieure groepen aanbieders kunnen bevoorraden. Het strategisch gedrag van werkgevers en werknemers geldt dus als de ultieme verklaring voor de verscheidene arbeidsmarktprocessen. 'Het gaat om institutionele ongelijkheden en discriminaties, die in stand worden gehouden door bewuste gedragsstrategieën van marktpartijen'.⁸

In de verscheidene studies die een dergelijk denkkader hanteren, vinden wij dan ook uitvoerige beschrijvingen van die gedragsstrategieën, van de verscheidene kenmerken en indicatoren van de primaire en secundaire functies, alsook van de aanbieders. Uitgaande van die vaststellingen willen wij nu dieper op de volgende vragen ingaan: 1 Hoe en waarom worden secundaire functies voortgebracht, 'geproduceerd'?; 2 Hoe voorziet ons economisch systeem die secundaire arbeidsfuncties van (secundaire) arbeidskrachten.

3 De functie van de arbeidsmarktsegmentatie

Ook de 'dualisten' zoeken op die vragen een antwoord. In feite schrijven zij dit hoofdzakelijk toe aan de werking van twee mechanismen: de steeds verdergaande arbeidsverdeling, en het strategisch gedrag van partijen op de arbeidsmarkt.⁹ Met A. Vissers c.s. stellen wij vast:

a Vektorisz en Harrison schrijven de arbeidsmarktsegmentatie toe aan het feit dat bedrijven *arbeidsbesparende* technieken moeten gaan toepassen. Het toepassen van deze technieken heeft tot gevolg dat daar waar goede arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden geboden worden, nog betere voorwaarden kunnen afgedwongen worden. Daar waar slechte arbeidsvoorwaarden en omstandigheden in zwang zijn, is geen verbetering mogelijk.¹⁰

b Piore zoekt het ontstaan en het voortbestaan van de verschillende arbeidsmarktsegmenten in de mate van *arbeidsverdeling* tussen verschillende pro-

duktie-eenheden. Al naargelang 1 de grootte van de afzetmarkt, 2 de standaardisering van de output van het produktieproces, 3 de stabiliteit van de vraag naar produkten, en 4 de voorspelbaarheid van de vraag, kunnen bepaalde produktie-eenheden al dan niet een monopoliepositie verwerven. Zo zij daarin slagen, kunnen zij ook betere arbeidsvoorwaarden bieden.

De werking van genoemde processen brengt een tweedeling van de industriële structuur en van de functiestructuur op gang, die op hun beurt een tweedeling van de werknemers veroorzaken. Met andere woorden: 'sterkere' en 'zwakkere' werknemerscategorieën worden naar respectievelijk 'betere' en 'slechtere' banen en/of industrietakken gestuurd.

Na vastgesteld te hebben dat de ontwikkeling van het dualisme in de arbeidsmarkt beantwoordt aan de ontwikkeling van het dualisme in de industriële structuur (tussen 'kapitaalintensieve' en 'arbeidsintensieve' bedrijven; tussen grotere monopolistische bedrijven en onderaannemers . . .) komen M. Reich, D. M. Gordon en R. C. Edwards tot de conclusie dat 'Labor market segmentation arose and is perpetuated because it is *functional* (sic), that is, it facilitates the operation of capitalist institutions. Segmentation is *functional* primarily because it helps reproduce capitalist hegemony. *First*, as the historical analysis makes quite clear, segmentation divides workers and forestalls potential movements uniting all workers against employers . . . *Second*, segmentation establishes 'fire trails' across vertical job ladders and, to the extent that workers perceive separate segments with different criteria for access, workers limit their own aspirations for mobility. Less pressure is then placed on other social institutions — the schools and the family, for example — that reproduce the class structure. *Third*, division of workers into segments legitimizes inequalities in authority and control between superiors and subordinates'.¹¹ Men ziet dat deze auteurs aan de arbeidsmarktsegmentatie, naast de economische functie, nog een *politieke functie* toeschrijven: het zaaïen van verdeeldheid in het klassebewustzijn van de werknemers.

Bij het overlopen van die verscheidene theorieën, zien wij dus dat die auteurs de arbeidsmarktsegmentatie beschouwen als 'inherent' aan de moderne markteconomie, of als de 'normale gang van zaken' in een moderne marktmaatschappij.¹² Rest de vraag 'wat inherent of normaal is voor een bepaalde marktmaatschappij'? Betekent dit in casu dat dit proces ook 'essentieel' zou kunnen zijn voor het functioneren van dat systeem? Met andere woorden moet die segmentatie zich in de markteconomie blijven ontwikkelen? Voornoemde auteurs laten ons wel inzien wat dit proces in een marktmaatschappij allemaal kan leveren en waarom dit zo 'functioneel' is.

Maar over de 'intensiteit van de samenhang' tussen arbeidsmarktsegmentatie en markteconomie — om het eventjes op een onwetenschappelijke wijze te for-

muleren — blijft men in het ongewisse.

Bij wijze van werkhypothese zouden wij de vraag durven stellen of de arbeidsmarktsegmentatie als oorsprong (aanleiding) of als gevolg van de markteconomie moet beschouwd worden. Wij beweren niet dat hierop een eenduidig antwoord kan gegeven worden. Niettemin menen wij dat deze vraag ons in de mogelijkheid stelt nieuwe accenten en facetten van de arbeidsmarktsegmentatie te onthullen. Dit zou ons ook in de mogelijkheid stellen, nieuwe ontwikkelingen van dit proces te onderkennen.

Als wij in een volgende paragraaf sommige stellingen van Marx aanhalen, is dit niet omdat hij de enige econoom is die over de substitutie arbeid — kapitaal geschreven heeft. Bijna alle economen hebben hierover wel iets gezegd. Dit substitutieproces blijft trouwens een permanent probleem voor om het even welk bedrijf. En de berekening van de 'optimale substitutie' werd door tal van economen ondernomen. Sommigen onder hen zijn er waarschijnlijk beter in geslaagd dan andere (Marx inbegrepen?).

Als wij Marx citeren is het wel, omdat hij in zijn (economische) werken de 'arbeid' centraal stelt en de 'uitbuiting' van de arbeid als de 'motor' van de kapitalistische accumulatie beschouwt. In dit perspectief lijkt het ons belangrijk de verdeling tussen primaire en secundaire arbeidsfuncties en/of bedrijfssectoren opnieuw te bekijken.

Als theoretisch uitgangspunt hiervoor, grijpen we terug naar bepaalde beschouwingen van Marx over de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet. In deze theorie vindt men onder andere een duidelijk verband tussen *arbeid* enerzijds en anderzijds de *strategieën* die de ondernemers moeten gebruiken om te overleven. Met andere woorden de arbeid — zowel kwalitatief als kwantitatief bekeken — wordt onmiddellijk gerelateerd aan de ontwikkeling van een bepaald (kapitalistisch) economisch systeem.

In welke mate deze beschouwingen opgaan, wordt hierna onderzocht.

4 De destructuratie van het arbeidsproces en de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet

Het concept 'arbeid' neemt in Marx' analyse van het kapitalistische productieproces (produktiewijze) een centrale plaats in. Dit concept omvat een dubbel aspect, dat door U. Schumm-Garling als volgt werd geformuleerd: 'Arbeit ist einerseits gesellschaftlichen Reproduktion und der Befriedung von Bedürfnissen. Sie ist jedoch anderseits und zugleich Verwertungsproces des Kapitals und damit Herrschaftverhältnis'.¹³

Maar volgens Marx heeft niet alle arbeid deze 'Verwertungs' mogelijkheid. Alleen de productieve arbeid, in tegenstelling tot de improductieve arbeid, is de enige (soort) arbeid die meerwaarde (surplus-value) produceert, met andere

woorden winst voor de bezitter van produktiemiddelen. Hieruit moet ook afgeleid worden dat alleen produktieve arbeid het voorwerp kan worden van uitbuiting, door afroming van de meerwaarde. Het blijven voortbestaan van de kapitalistische produktiewijze hangt hiervan af, want een dergelijk produktieproces blijft slechts in leven door voortdurend opnieuw winst te maken en deze te vermeerderen, met andere woorden om te zetten in kapitaal. Binnen de kapitalistische produktiewijze zijn het dus de produktieve arbeiders die meerwaarde, winst en kapitaal voortbrengen. De uitbreiding van de produktieve arbeid – zowel door het vermeerderen van het aantal produktieve werknemers, als door de afroming van een groot deel van wat de arbeider produceert – is volgens Marx des te essentiëler, omdat de kapitalist voortdurend tegen de tendentiële winstvoetdaling (tendenzenzieller Fall der Profit-rates) moet worstelen.¹⁴ Met andere woorden de ontwikkeling van het kapitalistisch produktiesysteem dwingt tot het voortdurend inschakelen van meer arbeid. Aan Marx ontsnapte het inderdaad ook niet dat de tendentiële winstvoetdaling door een vijftal tegenwerkingen ingetoomd en vertraagd kan worden.¹⁵

De eerste twee tegenwerkingen hebben betrekking op de teller van de winstvoetbreuk, met andere woorden: op de meerwaardevoet.¹⁶ Door een verhoging en vermeerdering van de meerwaardevoet kan de daling effectief tegen-gewerkt worden. Dit kan bereikt worden door een verhoging van de uitbuiting van de arbeid, door minder gunstige arbeidsvoorwaarden toe te kennen: verlenging van de arbeidsduur, opdrijving van het arbeidsritme, e.d. Dit kan eveneens verkregen worden door loonsvermindering (de verbruiksmogelijkheden van de arbeider worden verminderd, en meteen ook de tijd om deze verbruikswaarden te produceren) of ook nog door een vermindering van de verbruikswaarde dankzij een verhoging van de produktiviteit in de sectoren die de verbruiksgoederen voor de arbeiders produceren.

Twee andere tegenwerkingen hebben betrekking op de noemer van de winstvoetbreuk en meer bepaald op het afremmen van de verhoging van de organieke samenstelling van het kapitaal. Het bestaan van een industrieel reserveleger laat enerzijds de ontwikkeling van produktieve arbeid met geringe organieke kapitaal-samenstelling toe. Anderzijds kan de ontwikkeling van de technische vooruitgang en de arbeidsproduktiviteit in de sector van de produktiegoederen, de prijs van de uitrustingen (en dus ook van het vast kapitaal) doen dalen. Tenslotte kan de buitenlandse handel ook nog de daling van de winstvoet afremmen. Door het invoeren van goedkopere produkten die bestemd zijn voor de arbeidersproduktie en -consumptie kan de waarde van het vast kapitaal (grondstoffen) en van het veranderlijk kapitaal (lonen) verminderd worden. Vervolgens biedt de buitenlandse handel een bijkomende afzetmogelijkheid voor de geproduceerde waren.

Zo wij nu opnieuw de kenmerken van de secundaire arbeidsmarktfuncties voor ogen nemen, met name de lage lonen, de slechte arbeidsomstandigheden en -voorwaarden, de afwezigheid van promotiekansen enz. . . ., dan zouden wij gerust kunnen stellen dat deze kenmerken hun oorsprong vinden in de verhoging van de exploitatiegraad van de arbeid, door de loonsvermindering, door het inlijven van het industrieel reserveleger . . . Met andere woorden: de destructuratie in een dubbele arbeidsmarkt en de produktie van secundaire arbeidsfuncties zijn inherent aan de ontwikkeling zelf van de kapitalistische produktiewijze. Alvast zou men kunnen zeggen dat voor Marx, de arbeidsmarktsegmentatie minder het gevolg is van een machiavellistisch optreden van de werkgevers die met een stel beheersingsstrategieën de arbeiders voortdurend verdelen,¹⁷ dan een noodzaak en een verplichting voor de kapitalist om de meerwaarde die hij uit de arbeid haalt te bestendigen en te vergroten (cfr. de algemene wet van de kapitalistische accumulatie). Het is in de bewuste of onbewuste uitvoering van deze wetmatigheid dat de kapitalist naar bepaalde middelen moet gaan grijpen zoals bij voorbeeld het doorvoeren van loonsvermindering, de verlenging van de arbeidsdag, het aanvoeren van een industrieel reserveleger. Daarmee kan hij nochtans de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet niet tegen houden. Het gebruik van deze verschillende middelen heeft geen evenwichtsherstellend effect. De verschillende bedrijven en ondernemers zijn echter niet in dezelfde mate aan een dergelijke wetmatigheid onderworpen. Dit geldt zeker en a-fortiori in sterk concurrentiële situaties met talrijke kopers en verkopers die op een geatomiseerde markt interveniëren. Desalniettemin kunnen we vaststellen dat bepaalde ondernemingen en concerns — de 'polyglot corporation' volgens de termen van J. K. Galbraith¹⁸ — aan de 'greep van de concurrentie en de markt' trachten te ontkomen. Door een reeks afspraken kunnen zij een zekere industriële planning opzetten en de storende effecten van de markt neutraliseren en uitschakelen. Dit belet niet dat de bedrijven die dergelijke strategische afspraken niet kunnen maken, verder in de concurrentiële tredmolen moeten meelopen. (En het is juist in deze bedrijven dat meestal secundaire arbeidsfuncties worden aangeboden).

De referentie naar Marx' analyse is voor ons maar zinvol in de mate dat zij iets kan bijdragen tot een ruimere, betere of meer volledige verklaring van de arbeidsmarktsegmentatie-processen en het (voort)bestaan van een dubbele arbeidsmarkt. In dit verband menen wij dat in Marx' analyse elementen aanwezig zijn die een belangrijke toelichting van dit proces inhouden, met name de destructuratie van het arbeidsproces als gevolg van de verhoging van de uitbuiting, om de tendentiële daling van de gemiddelde winstvoet te beletten, en als tweede de wijze waarop de arbeidsvoorziening voor secundaire arbeidsfuncties verzekerd wordt door genoemd destructuratieproces.

Tenslotte nog een laatste opmerking met betrekking tot de uitbuiting van de arbeid. Tot nu toe zou kunnen blijken dat het uitbuitingsproces — en de ongunstige arbeidsvoorwaarden die hieruit voortvloeien — slechts op de productieve arbeiders toepasselijk zijn. In Marx' analyse is dit ongetwijfeld zo. Maar dit belet niet dat slechtere arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden ook het lot zijn van 'niet-productieve' arbeiders, al was het maar om hen te beletten dat zij een te groot gedeelte van de (door anderen voortgebrachte) meerwaarde, zouden opgebruiken. Ook in de niet-productieve sectoren — zoals die van de circulatie van het kapitaal (bij voorbeeld banken, verzekeringsmaatschappijen) — is het noodzakelijk voor de kapitalist lage lonen en goedkope arbeidsvoorwaarden te bieden. Door deze kosten te drukken moet hij slechts een kleiner gedeelte van de (elders geproduceerde) meerwaarde afstaan. Alhoewel hier in strikte zin geen uitbuiting plaats vindt, brengt het zoeken van de kostenbesparing of van het behoud van de winst (meerwaarde), dezelfde negatieve gevolgen mee voor de werknemers. Hierover zijn wij het eens met H. Braverman, wanneer hij schrijft: 'Although productive and unproductive labor are technically distinct, although productive labor has tended to decrease in proportion as its productivity has grown, while nonproductive labor has increased only as a result of the increase in surpluses thrown off by productive labor — despite these distinctions, the two masses of labor are not otherwise in striking contrast and need not be counterposed to each other'.¹⁹

5 Verdere ontwikkelingen van de destructuratie van het arbeidsproces

Voor Marx was het duidelijk dat in een concurrentiesysteem de overlevingsmogelijkheid van de kapitalisten afhing van de verhoogde uitbuitingsmogelijkheden van de arbeid, met andere woorden — als wij de concepten van de meer recente arbeidsmarkttheorieën gebruiken — van het scheppen van secundaire arbeidsfuncties (functies met lage lonen, weinig arbeidszekerheid, geringe promotiekansen enz.). Afgezien van het feit dat voor die functies specifieke arbeidsreserven kunnen worden aangeboord zoals vrouwen, vreemdelingen en jongeren,²⁰ kunnen wij vaststellen dat secundaire arbeidsfuncties vaak voorkomen uit de destructuratie van het arbeidsproces waarbij primaire arbeidsfuncties stelselmatig in secundaire, worden omgebouwd. Dit destructuratieproces kan zich op verschillende niveaus afspelen en wel binnen de arbeidsorganisatie en tussen of onder verscheidene arbeidsorganisaties.

Wat zich binnen de bedrijven afspeelt, werd reeds in de vroegste arbeidssociologie bestudeerd. Mechanisering, rationalisering, verdere arbeidsverdeling, enz. zijn immers processen die bij de aanvang van de industrialisatie, de de-

structuratie van het vakmanschap en de beroepen heeft teweeg gebracht. Heden ten dage heeft dit destructuratieproces nog andere aspecten, die zich niet hoofdzakelijk binnen maar wel buiten en tussen ondernemingen afspelen.

a Nieuwe vormen van het destructuratieproces —

(I) Dit destructuratieproces wordt grotendeels verzekerd door uitbesteding en onderaanneming, als ook door uitzendarbeid die hier vaak mee gepaard gaat.

P. Simar weet op scherpe wijze aan te duiden hoe onderaanneming een instrument is dat bij de multinationale ondernemingen de voorkeur geniet.²¹ In de automobielnijverheid bv. wordt 60 % van de produktie door onderaannemingsbedrijven geproduceerd; in de scheepsbouw 30 %; voor huishoudapparaten 50 %. In Duitsland werkten AEG en Siemens ieder met 30.000 onderaannemers, Daimler-Benz met 23.000, BASF met 17.500 . . . Deze ontwikkeling maakt snelle vooruitgang. P. Y. Barreire stelt bijvoorbeeld vast dat in de Verenigde Staten, het aantal kleine onderaannemingsbedrijven jaarlijks met 50.000 eenheden stijgt.²² Kenmerkend voor dat bedrijfstype is het klein aantal werknemers,³² een grote afhankelijkheid ten opzichte van het uitbestedend bedrijf en een beperkt productieproces.

In alle geval schept uitbesteding de mogelijkheid tot belangrijke kapitaalbesparingen bij het uitbestedend bedrijf. Belangrijke onderdelen van het productieproces kunnen zo afgevoerd worden naar kleinere bedrijven waar de arbeidsvoorwaarden en omstandigheden (met inbegrip van loon, promotie, vastheid van betrekking) vaak minder gunstig zijn en meestal tot de sfeer van de secundaire arbeidsfuncties kunnen worden gerekend.

Gelijklopend met de ontwikkeling van de uitbesteding en de onderaanneming stelt men ook een snelle groei van de uitzendarbeid vast. G. Caire schatte in 1973 het aantal uitzendkrachten op minstens 3 miljoen waarvan 1 miljoen voor de Verenigde Staten, 250.000 voor Frankrijk, 250.000 voor Groot Brittanië, 160.000 voor West-Duitsland, 25.000 voor België, 25.000 voor Nederland, 20.000 voor Zwitserland, 12.000 voor Zweden, 12.000 voor Denemarken, 12.000 voor Noorwegen. Dit komt grosso modo overeen met 1 % van de actieve bevolking. In de komende 5 jaar zou dit percent verdubbelen, om na 10 jaar, 3 à 5 % van de actieve bevolking uit te maken.²⁴

Steeds meer bedrijfssectoren doen een beroep op uitzendkrachten en niet alleen de administratie doet dat, maar ook de industrie. De verscheidenheid van beroepen en functies waarvoor uitzendkrachten gebruikt worden breidt zich voortdurend uit. Doorheen deze ontwikkeling en differentiatie kunnen wij ook vaststellen hoe bepaalde arbeidsfuncties in gunstige bedrijfssectoren naar minder gunstige sectoren afgevoerd worden. Hier denken wij meer bepaald aan onderhoudspersoneel, schoonmaak, vervoer . . . enz. . .

Een voorbeeld hiervan halen wij uit een onderzoek over de arbeidsmarkt in het arrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde²⁵: schoonmaakarbeiders en keukenpersoneel verdienen het minst in de resp. daarvoor gespecialiseerde ondernemingen: schoonmaakbedrijven en Horeca.

Tabel 1: Bruto-uurloon van dezelfde arbeidsfuncties in verscheidene bedrijfstakken (in BF, december 1972)

bedrijfstak functie	schoonmaak	scheikunde	grafische nijverheid	metaal	gas/ elektriciteit	bouw	groot- warenhuizen	hospitaal klinieken	horeca
schoonmaker									
M	54,1	—	81,3	95,8	106,5	—	—	—	—
V	53,9	75,7	59,5	71,1	—	61,8	62,7	73,8	57,7
lager keukenpersoneel									
M	—	—	—	95,6	—	—	—	—	67,9
V	—	67,3	—	85,3	—	—	—	—	64,4

(Bron: J. Haex)

Het zijn uiteindelijk de (gemiddelde) lonen van de verscheidene bedrijfssectoren die de prijs van de verscheidene arbeidsfuncties bepalen veel meer dan de specificiteit of de kwalificatie van de arbeid: de hoogste lonen worden onder andere in de gas/elektriciteit, metaal en grafische nijverheid uitbetaald; in die bedrijfstakken zal de prijs voor alle functies hoger liggen (schoonmaak en lager keukenpersoneel inbegrepen!). Als die functies afgevoerd kunnen worden naar andere bedrijfstakken, worden daarmee belangrijke kostenbesparingen tot stand gebracht.

Andere voorbeelden kunnen nog aangehaald worden. In bepaalde Europese landen wordt de openbare sector — samen met de aldaar vaak gunstige arbeidsvoorwaarden — afgebouwd ten voordele van de privé-sectoren. Bij de Belgische Spoorwegen bij voorbeeld wordt de schoonmaak van rijtuigen, de bestellingen ten huize, enz. aan privé-ondernemingen uitbesteed. Meteen worden bepaalde vereisten (bij voorbeeld Belg zijn) en voorrechten (als pensioenregeling) teniet gedaan. Bovendien worden deze arbeiders niet meer door de sterk uitgebouwde syndicale centrales van de openbare diensten verdedigd. Primaire interne arbeidsfuncties worden zo in een oogwenk gedevaloriseerd tot secundaire externe functies.

Op deze wijze is een subtiel ontmantelings- en destructuratieproces aan de gang, waarbij hele groepen werknemers wel op eenzelfde arbeidsplaats tewerkgesteld blijven, maar in feite van verschillende andere werkgevers kun-

nen afhangen, met verscheidene andere arbeidsvoorwaarden en omstandigheden, andere collectieve arbeidsovereenkomsten, enz. Tussen de bedrijfssectoren wordt aldus een grondige 'herverkaveling' van de arbeidskrachten doorgevoerd. Dit proces komt nauwelijks, of heel verdraaid, in de officiële statistieken tot uiting onder de vorm van: 'daling van het aantal werknemers in de be- en verwerkende nijverheid, stijging van het aantal werknemers in de tertiaire of dienstensector'. Zo wordt bij voorbeeld in de officiële statistieken een schoonmaker die door een schoonmaakbedrijf aan een metaalonderneming uitbesteed wordt, bij de dienstensector gerekend, terwijl eenzelfde werknemer die rechtstreeks door die metaalonderneming aangeworven wordt, bij de metaal- of be- en verwerkende nijverheid gerekend zou worden.²⁶ Bovendien wordt de dienstensector of tertiaire sector (cfr. de indelingen van Fournastié, Colin Clark, e.d.) vaak als *niet productief* bestempeld, of als een verzameling van functies die bij de 'algemene onkosten van het productieproces' moeten worden verrekend.

(II) Wij mogen ook niet uit het oog verliezen dat dit destructuratieproces van de arbeidsmarkt reeds tientallen jaren aan de gang is en verscheidene vormen heeft aangenomen.

In België bij voorbeeld werd dit destructuratieproces in 1945 ingezet met de invoer van 70.000 Italianen voor de steenkoolmijnen.²⁷ In 1945 had de Belgische regering — in de hoop Belgen opnieuw naar de mijnen te halen — een belangrijke loonvoorsprong aan de mijnwerkers toegekend. Deze voorsprong bleek niet belangrijk genoeg en de regering promoveerde de invoer van buitenlandse arbeidskrachten. Van toen af werd de loonvoorsprong steeds kleiner en in de zeventiger jaren werd hij reeds overbrugd door sectoren zoals gas en elektriciteit.

In een tweede fase (1960—1967) ziet men dat niet enkel steenkolennijverheid, maar tal van andere bedrijfssectoren (zoals textiel, metaal, bouw, diensten, Horeca . . .) een beroep doen op buitenlanders en vrouwen om hun secundaire arbeidsfuncties (vuil, lastig werk; ploegenarbeid; bandwerk) op te vullen. Kenmerkend voor deze fase is wel dat deze arbeiders nog ressorteren onder de CAO's van de bedrijfssector waartoe het bedrijf 'normaal' behoort.

In een derde fase tenslotte (1970 tot heden) worden die door vrouwen en buitenlanders ingenomen functies gewoon afgevoerd en uitbesteed aan andere ondernemingen uit andere bedrijfssectoren, met andere woorden niet meer bij het bedrijfspersoneel verrekend. In die jaren kent tijdelijke arbeid en uitzendarbeid voor handenarbeid een grote ontwikkeling binnen de 'secundaire sector'.

In deze ontwikkeling worden hele stukken van de secundaire arbeidsmarkt op subtiële wijze weggemoffeld en voor alle soorten onderzoek (zowel wetenschappelijk als gerechtelijk!) ondoorzichtig gemaakt. Deze destructuratie

kende een zo alarmerende groei en bloei dat de overheid verplicht werd in te grijpen.²⁸ De destructuratie van het arbeidsproces brengt ook een verder doordrijven van arbeidsaliënering of vervreemding teweeg.

Uitzendkrachten verliezen niet enkel de greep op de grondstoffen, de produktiemiddelen en het verwerkt (eind)produkt, maar eveneens op de essentiële informatie over het gezags- en machtsapparaat van de plaats waar zij tewerkgesteld worden. In geval van uitzendarbeid moet de werknemer arbeid uitvoeren voor iemand met wie geen arbeidsovereenkomst getekend werd. Binnen eenzelfde arbeidsorganisatie en eenzelfde collectieve produktie ontstaat aldus een subtiel juridisch onderscheid dat de werknemers fundamenteel verdeelt en het arbeidsprotest diepgaand ondermijnt. Zo stelt A. Mok vast dat de uitzendkracht op twee gronden als *marginiaal* moet beschouwd worden: ten eerste omdat het niet overeenstemmen van werkgever en werkplaats, aanleiding geeft tot verdeelde loyaliteit bij de uitzendkracht; ten tweede omdat de verlangens van de uitzendkracht om bij de werkgroep te behoren, niet gehonoreerd kunnen worden, daar hij tot een buiten de werkgroep staande organisatie behoort. Bovendien bemoeilijken de steeds weerkerende breuken in de werkervaringen alle mogelijke integratiepogingen.²⁹

(III) Tenslotte kunnen wij opmerken dat, gelijklopend met dit destructuratieproces, de recrutering en aanwerving van het arbeidspersoneel eenzelfde degradatie meemaken. Voor buitenlandse werknemers is dit overduidelijk. Van het strikt contingentensysteem stapt men over naar de 'regularisatie van toeristen' om uiteindelijk in de 'illegale tewerkstelling van clandestienen' terecht te komen.³⁰ Met andere woorden in dertig jaar tijd evolueert men van een gestructureerde naar een totaal ongestructureerde arbeidsmarkt.

b De arbeidsvoorziening van de secundaire arbeidsmarktfuncties — De de- en restructuratie van het arbeidsproces kan slechts verwezenlijkt worden, voor zover arbeidskrachten beschikbaar gesteld worden om deze (over het algemeen secundaire) jobs aan te nemen. Afgezien van de destructuratie en -degradatie van de arbeid binnen het productieproces van eenzelfde arbeidsorganisatie³¹ bestaan er verschillende middelen en wegen om deze arbeidsvoorziening te verzekeren, met name:

1 De steeds blijvende economische *discriminatie* op basis van een reeks kenmerken zoals ras, leeftijd, sekse, enz.³² De mensen die deze kenmerken dragen hebben ook met andere moeilijkheden te kampen zoals moeilijkere organiseerbaarheid, lagere ontwikkeling, gebrekkige verdediging. Dit alles maakt dat zij op de arbeidsmarkt hun eisen niet kunnen laten gelden.

2 Het proces van *hervreeding of van reallocatie* van de arbeidskrachten dat zich voordoet bij bedrijfssluitingen en collectief ontslag. Verscheidene studies, en o.m. de meer recentere als die van B. Vanderostyne-Buyse en C. Festjens-

Van Raemdonck, of die van F. Herron³³ bevestigen duidelijk dat werknemers die dergelijke 'voorvallen' meemaken, langzaam maar zeker naar de secundaire arbeidsmarkt geduwd worden, verplicht worden dergelijke oninteressante arbeid te verrichten om uiteindelijk uit het arbeidsproces afgevoerd te worden.

In een onderzoek over werklozen in België stelt C. Festjens-Van Raemdonck e.a. 'een *algemene verschraling van het gamma van sectoren* vast, naargelang de loopbaan verder vordert: bij oudere vrouwen komen de aksenten op de voedingssector en de horeca te liggen en bij de oudere mannen is er een concentratie in de bouwnijverheid en ook enigszins in de metaalbedrijven'.³⁴ Bovendien komen die werknemers nog vaak terecht in kleinere bedrijven en in sectoren waar het risico van rationalisatie, inkrimping van activiteiten of van sluiting zeer hoog is.

Bedrijfssluitingen, collectief ontslag e.d. verzekeren zo een permanente (re-)allocatie van arbeiders die in vele gevallen primaire arbeidsmarktfuncties waarnemen, naar de secundaire arbeidsmarkt. Aldus kunnen bedrijven onder andere geschoolde werknemers in secundaire arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden aanwerven.

Op hoeveel werknemers heeft dit betrekking? Dit is moeilijk te ramen. Volgens H. Swinnen zouden in België, voor de periode 1969–1974 jaarlijks, zo wat 150 bedrijven (van meer dan 20 werknemers) sluiten. Jaarlijks zouden ongeveer 10.000 werknemers door bedrijfssluitingen getroffen worden.³⁵ Daar deze cijfers betrekking hebben op bedrijven die minstens 20 werknemers tewerkstellen, vermoeden wij dat het aantal getroffen werknemers wel veel hoger moet liggen.

3 *De openbare arbeidsbemiddeling heeft een soortgelijke functie.* F. Lamertijn komt tot het besluit dat 'de diensten voor openbare arbeidsbemiddeling voor op zijn minst 60 % van hun opdrachten aangewezen zijn op de secundaire arbeidsmarkt'.³⁶ Dit gebeurt door:

het selecteren van de beste arbeidskrachten voor marginale jobs van betere bedrijven;

het 'straffen' van de zwakkere werknemerscategorieën; deze werknemers worden dan verwezen naar bedrijven 'die gegeven hun arbeidsmarktpositie en/of een aantal jobintrinsieke karakteristieken op de openbare arbeidsbemiddeling moeten beroep doen, willen zij aan arbeidskrachten geraken'³⁷; de meest kwetsbare groepen maar te laten 'aanmodderen'.

4 Volstaat dit alles nog niet, dan kan nog steeds een beroep gedaan worden op *buitenlandse arbeidsimmigratie*,³⁸ *clandestiene tewerkstelling*, enz.

c *De achterstand bij het arbeidsprotest* – De voortschrijdende destructuratie in het arbeidsproces en op de arbeidsmarkt roept ook de vraag op naar de

weerbaarheidsmogelijkheden aan de aanbods zijde. De vakbonden spitsen hun actie meer toe op de arbeidsvoorwaarden dan op de arbeidstaken. En die arbeidsvoorwaarden worden nog op geïsoleerde wijze, voor elke afzonderlijke (industriële) sector afgesproken. Voor iedere sector, voor iedere bedrijfstak bestaan er dus eigen collectieve arbeidsovereenkomsten.

Aldus versterkt het bestaande sectoriële overlegsysteem voortdurend enerzijds de structuur van de traditionele loonpyramide die vooral op de tegenstellingen gekwalificeerde — niet gekwalificeerde arbeid en hoofdarbeid — handenarbeid gebaseerd is, en anderzijds de verschillen en voordelen tussen 'rijkere' en 'armere' sectoren.³⁹ Maar terwijl de werkgevers erin slagen het paritair overleg binnen de grenzen van de traditioneel gedefinieerde bedrijfstakken op te sluiten, slagen zij er tegelijkertijd in, dank zij het bovenvermelde destructureerproces, hele groepen werknemers naar andere sectoren af te voeren. Zo kunnen industriële sectoren — voornamelijk waar primaire arbeidsfuncties aangeboden worden — helemaal uitgehold worden, met het gevolg dat het aantal werknemers waarop die sectoriële vakbonden een beroep kunnen doen, aanzienlijk terugloopt.

Hiertegen loopt het arbeidsprotest vaak te pletter. De afvoer wordt door de werkgevers inderdaad vaak voorgesteld als uitzonderlijke, buitengewone of onontbeerlijke rationalisatiemaatregelen, nodig om de rendabiliteit van de onderneming te verzekeren.⁴⁰ Om de loonvoorwaarden van de gekwalificeerde arbeidskrachten te verzekeren, moeten zogenaamde minder renderende en bijkomstige functies opgeofferd worden. Bovendien werd de destructuratie van het arbeidsproces ook op gang gebracht door de invoer van 'colonial workers'. Voor John Rex bestaat er geen twijfel over dat de tewerkstelling van die 'colonial workers', koloniale rolpatronen en verwachtingen oproept die grote gelijkenissen vertonen met de meester-slaaf verhoudingen, en die schril afsteken tegen het statuut van de vrije arbeid van de inlandse arbeiders. Hierdoor wordt de arbeiderssolidariteit ook 'besmet' en ondermijnd.⁴¹

De destructuratie in en van het arbeidsproces heeft dus ook een heel grondige destructuratie van de arbeidersorganisaties tot gevolg. Op het eerste gezicht is dit proces niet zo manifest. Het loopt zelden uit in openbaar protest, want het zijn juist de zwakste arbeidskrachten die afgevoerd worden naar de vakbondcentrales waar het syndicale militantisme ook het moeilijkst te organiseren is. De kringloop is gesloten. Men ziet niet in hoe de voorsprong van de werkgevers ingehaald zou kunnen worden, als men niet eens en voor altijd het sectoriële arbeidsvoorwaardenoverleg gaat vervangen door acties die betrekking hebben op de arbeidstaken.

Besluit

In dit artikel zijn wij uitgegaan van de vaststellingen van bepaalde arbeidsmarkteconomen, meer bepaald de dualisten, die het bestaan van een dubbele arbeidsmarkt onderkennen: een primaire markt, met goede banen, en een secundaire, met slechtere. Deze markten hebben een interne en een externe component, die met specifieke aanbodcategorieën voorzien zijn.

Onze belangstelling ging echter niet naar het indiceren van die verscheidene marktcategoryen en marktsegmenten maar wel naar de *dynamiek* die tussen die categorieën kan waargenomen worden. Meer beperkt nog: wij onderzochten in welke mate de arbeidsmarkt van de primaire functies en sectoren voortdurend gedestructureerd wordt. Met andere woorden hoe primaire jobs in secundaire omgezet worden.

Zo wij nu naar de achtergronden van zo een proces peilen, dan kan er ook een subtiele theoretische verschuiving plaatsgrijpen. Inderdaad, dit destructuratieproces kan best geïnterpreteerd worden in een theoretisch kader waar het arbeidsproces en de uitbuiting van de arbeid als de basis van het economisch systeem beschouwd worden. Dit laatste is voor Marx overduidelijk. De verwerking van recent en minder recent empirisch materiaal in een marxistisch referentiekader lag zo voor de hand. Wij hopen dat dit enige bijkomende inzichten kan bijbrengen.

Noten

- 1 Bij wijze van voorbeeld kunnen wij hier volgende werken vernoemen: P. van Berkel, *Spanningen op de arbeidsmarkt*, Meppel 1965. P. J. A. Ter Hoeven, *Havenarbeiders van Rotterdam en Amsterdam*, Leiden 1963.
- 2 Zo wij ons tot de Nederlandse produktie beperken kunnen wij de volgende werken vermelden: P. A. Koefoed, *Een schets van een onderzoeksmodel van de arbeidsmarkt*, Een uitgangspunt voor discussie, SISWO, Amsterdam 1972. P. Berckmans, P. Gevers, A. L. Mok, *Onderzoek naar het bestaan van een dubbele arbeidsmarkt in België*, Universitaire Instelling, Antwerpen, mei 1974, p. 22. J. W. Becker, S. G. Stanmeyere, 'Schets voor een model van de arbeidsmarkt', in *Sociologische Gids*, 1974, 1, p. 49-59.
- 3 J. J. van Hoof, *Wensen en suggesties voor arbeidsmarktonderzoek*. Discussienota, SISWO, Subgroep arbeidsmarkt, Amsterdam 1975.
- 4 Bijvoorbeeld het onderzoek van J. A. M. van Wezel, *Herintreding in het arbeidsproces*, Een onderzoek onder werklozen, Tilburg 1972.
- 5 A. L. Mok, J. Bracke, 'De arbeidsmarkt: een poging tot integratie van economische en sociologische gezichtspunten', in *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, 1976, no. 4, p. 551-622.
- 6 Zie in ditzelfde nummer A. Vissers, E. Koopmans, F. Valkenburg, J. van Wezel, 'Sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt'.
- 7 A. Mok, 'Is er een dubbele arbeidsmarkt in Nederland?' in *Werkloosheid*, aard, omvang, structurele oorzaken en beleidsalternatieven, preadviezen, Vereniging voor de Staatshuishoudkunde, s-Gravenhage 1975.

- 8 A. Mok, *op. cit.*, p. 8.
- 9 Zie hierboven 'Achtergronden van het ontstaan van segmenteringstendenzen op de arbeidsmarkt', in A. Vissers, E. Koopmans, F. Valkenburg, J. van Wezel, *Sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt*.
- 10 Th. Victorisz en B. Harrison, 'Labor Market Segmentation: Positive feedback and divergent development', in *Am. Economic Review*, mei 1973, vol. 63, nr. 2.
- 11 M. Reich, D. M. Gordon en R. C. Edwards, 'Dual Labor Markets. A Theory of Labor Market Segmentation', in *American Economic Review*, mei 1973, nr. 2, vol. 63, p. 364.
- 12 Th. Victorisz en B. Harrison, *op. cit.*, '... the tendency toward labor market segmentation is inherent in the care institution of a modern market economy . .' (p. 367). 'In sum, we perceive segmented labor markets not as an aberration within an otherwise harmonious economic and social system, but as at least one of the normal modes of operation of a modern industrial market society' (p. 375).
- 13 U. Schumm-Garling, *Herrschaft in der industriellen Arbeitsorganisation*, Frankfurt 1972, p. 97.
- 14 K. Marx, *Das Kapital*, Vol. III, hoofdstuk 13-15.
- 15 In Vol. III, hoofdstuk 14 van *Das Kapital* geeft Marx een uitgebreide beschrijving van die vijf tegenwerkende oorzaken. Het hierna volgende korte overzicht om het geheugen op te frissen werd voor een groot deel overgenomen uit: J. Ph. Peemans, 'Quelques notes sur la "crise" et les problèmes actuels de la restructuration de l'accumulation mondiale', *Contradictions*, nr. 8, dec. 1975, p. 58-59.
- 16 De formule van de winstvoet is de verhouding van de meerwaarde tot het totale kapitaal. Dus $\frac{m}{C + V}$; $\frac{\text{meerwaarde}}{\text{constant} + \text{variabel kapitaal}}$. Even belangrijk is een andere formule: $\frac{m}{v}$ de meerwaarde-voet ofwel de uitbuitingsgraad van de arbeidersklasse. Zij bepaalt de manier waarop de nieuw geproduceerde waarde tussen arbeiders en kapitalisten verdeeld wordt'. Cfr. E. Mandel, *Inleiding in de marxistische ekonomie*, Nijmegen 1970, p. 57. Zie ook Sweezy, 'The Theory of Capitalist development', in *Monthly Review Press*, New York, 1942, p. 68.
- 17 Zie hierboven, de wijze waarop M. Reich, D. M. Gordon en R. C. Edwards de functionaliteit van de arbeidsmarktsegmentatie beschrijven.
- 18 J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, Londen 1967, p. 29.
- 19 H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*. The degradation of work in the Twentieth Century, New York 1974, p. 423.
- 20 Zie hierboven: J. Haex, 'Buitenlandse arbeidskrachten en arbeidsvoorzienings-beheersing'.
- 21 P. Simar, 'Sous-traitance et firme multinationale', *Contradictions*, nr. 6, juillet-décembre 1975, p. 33-54.
- 22 P. Y. Barreyre, *L'impartition, politique pour une entreprise compétitive*, Parijs 1968.
- 23 In Frankrijk bijvoorbeeld stellen 85 % van die bedrijven minder dan 10 personen tewerk en 36 % 1 à 5 werknemers.
- 24 G. Caire, *Les nouveaux marchands d'hommes*, Parijs 1973, p. 46.
- 25 J. Haex, A. Martens en S. Wolf, *Arbeidsmarkt, discriminatie, gastarbeid*, Leuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut) 1976.

A. Martens De destructuratie van de arbeidsmarkt

- 26 Een andere aanduiding van die 'herverkaveling' kan gevonden worden door de stijging van het aantal 'vreemdelingen' of buitenlandse werknemers in de dienstensector na te kijken.
- 27 A. Martens, *25 jaar wegwerparbeiders*, Leuven (Sociol. Onderzoeksinst.) 1973.
- 28 Zie in dit verband: drs. H. J. van de Braak, *Arbeidsmarkt en uitzendorganisatie*. Een verkenning van het krachtenveld rond het intermediairen van tijdelijke arbeid. Wetsontwerp houdende voorlopige regeling van de tijdelijke arbeid, de uitzendarbeid en het ter beschikking stellen van werknemers ten behoeve van gebruiker. Wetsvoorstel betreffende het beschikbaar stellen van werknemers en het exploiteren van bureaus voor arbeidsbemiddeling tegen betaling. Verslag namens de commissie voor de arbeid en de tewerkstelling. Kamer van Volksvertegenwoordigers. België Doc. 627 nr. 11, 11 maart 1976.
- 29 A. L. Mok, 'De marginaliteit van tijdelijke arbeid. Een sociologische beschouwing' in *Vijf Pre-adviezen over tijdelijk werk*, Algemene Bond Uitzendbureaus, Amsterdam 1976, p. 69.
- 30 Zie J. Haex, 'Buitenlandse arbeidskrachten'.
- 31 Cfr. H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*. The degradation of work . . . A. Mantel, J. van Wezel, H. Zanders, 'Bouwvakarbeidsmarkt — politiek op middellange termijn, bouwvak-arbeiders of bouw-arbeiders?' in *Bouw*, 14 juni 1975.
- 32 Cfr. M. Choisez, A. Benoit-Eck, 'La discrimination dans l'emploi', *Droit Social*, nr. 1, 1974, p. 29-41. J. Haex e.a., *Arbeidsmarkt, discriminatie, gastarbeid*.
- 33 B. Vanderostyne-Buyse, C. Festjens-Van Raemdonck, *Arbeidsmarkt en achterblijvers*, Leuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut), 1976/7. F. Herron, *Labour market in Crisis*, Londen 1975, (zie vnl. hfdst. Job Comparison).
- 34 C. Festjens-van Raemdonck, e.a., Begeleidende tekst bij het onderzoeksverslag, *Arbeidsmarkt en Achterblijven*, Leuven (Sociol. Onderzoeksinst.) 1967, p. 5.
- 35 H. Swinnen, *Sluitingen van ondernemingen in België*, Enkele cijfers, Werknota, Leuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut) 1976.
- 36 F. Lammertijn, *Arbeidsbemiddeling en werkloosheid*, Faculteit Sociale Wetenschappen, Leuven 1976 (doctoraal scriptie), p. 367.
- 37 F. Lammertijn, p. 368.
- 38 A. Martens, *25 jaar wegwerparbeiders. Het Belgisch immigratiebeleid na 1945*. Leuven (Sociologisch Onderzoeksinstituut) 1973.
- 39 De onderstaande tabel geeft enig beeld van hoe de loonverschillen tussen de bedrijfstakken onderling vergroot werden.

Tabel 2: Vergelijking tussen de hoogste en laagste daggemiddelde verdiensten der handarbeiders naar bedrijfstak (in BF)

bedrijfstak	MANNEN			bedrijfstak	VROUWEN		
	1947	1972	verhoging sinds 1947		1947	1972	verhoging sinds 1947
ontginning				machinecon-			
steenkool	171	901	X 5,2	structie	91	489	X 5,3
persoons-				persoons-			
verzorging	121	378	X 3,1	verzorging	76	265	X 3,5
verschil	50	523	X 10	verschil	15	224	X 15

Bron: RMZ-statistieken

40 Zie in dit verband J. Magud, 'Vrais et faux salariés', *Sociologie du Travail*, nr. 1, 1974, p. 1-18.

41 J. Rex, *Race Colonialism and the city*, Londen 1973, p. 154-155. 'The colonial worker, on the other hand, may be the descendant of a slave or an indentured labourer, but in any case will have been used both to some degree of unfreedom and to sustained unemployment . . . *The problem of immigrant labour, therefore is the problem of incorporating men whose image at least is that of unfree men* (. . .). The immigrant is not simply another human being seeking to enter into the role of worker. He bears a certain contamination arising from his former colonial role or what is believed to have been his colonial role. Rightly or wrongly, therefore, he is perceived by the native worker as a threat, a threat that the hard won rights of the free wage worker will be undermined by the presence of workers used to something less than normal standards of welfare and freedom (. . .). I am not saying that immigrant workers in Britain or elsewhere have undercut trade union standards. Indeed, such evidence as there is points in the opposite direction. But whether he wills it or not the immigrant is likely to be perceived as a threat in so far as he is understood as having come from an unfree colonial context.

What I now want to suggest, however, is that there are advantages to the entrepreneurs or planners of a metropolitan society in having, alongside of the normal unionized and protected free labour force, another more disposable force which has nothing like the same rights and is liable to some degree of harassment'.